

Dr. Rétvári László

Közép–Európa földrajzi igazsága¹

Nagy divat ma nálunk Európáról szólni, írni. Főleg szűkebb–tágabb régióink, közép–európai jelenünk, s jövőnk ürügyén. Ám az írott, a hang– és képbeli sajtóban a földrajztudomány művelőjének, oktatójának nehéz indulatok nélkül végigolvasnia, meghallgatnia egy–egy társadalmi korrajzot, tartalmában reális külpolitikai elemzést stb. Ennek oka: évtizedek óta változatlanul teljes zűrzavar abban, hogy voltaképpen *hol is élünk, hogyan nevezzük meg szűkebb–tágabb szomszédságunkat*. Már pedig a *reális szomszédságkép* alapjainak tisztázása, nem kevésbé a manapság oly sokat emlegetett Európai Unióhoz való csatlakozás ígéretes történelmi időszakában nem ártana végre tudomásul venni azt az *egyszerű* – és nem igazán tudományos – *földrajzi igazságot*, hogy mi Közép–Európában voltunk, vagyunk és leszünk. Jó lenne, ha végre minden szakma művelője megértené, az írók és kiváltképp a médiumok szerkesztőségei tudomásul vennék: a *Rajnától a Bugig*, illetőleg az *Északi– és Balti–tengertől az Alpok, a Száva és a Kárpátok vonaláig terjedő térség Közép–Európa*. És mi, magyarok vagyunk ennek – amint azt Cholnoky Jenő írja – az európai központú szárazulat törzsét alkotó földrésznek és benne a kerekded *Kárpát– vagy Duna–medencének* a legbelső lakói. Ezen európai régió *határai* – *olykor határtalansága* – determinálja évszázadok óta kapcsolatrendszerünket, az Elba–Visztula–Duna–menti népek, nemzetek, nemzetiségek sorsközösségét.

¹ Ez az előadás a „Közép–Európa, mint perspektíva” c. konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Kiskunfélegyháza, 1994. október 15–16. (A szerk.)

1. Szolgai átvétel

A korábbi évtizedek nyugati sajtógyakorlatából szolgai módon átvett *Keleti tömb*, vagy *blokk* és a többi, hozzá hasonló „geográfiai” eltévelyedés mindmáig megmaradt. Naponta hallhat, olvashat az ember olyan híradást, ami hazánkat *Kelet-Európába* „helyezi”. Pedig a Jalta által számunkra kijelölt Kelet, keleti zóna, a szocialista országok testvérisége, vagy az ígéretes jövőnk, békés építőmunkánk, biztonságunk letéteményese a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, illetve a Varsói Szerződés már több éve bevégeztetett.

Hosszú ideig uralkodó kelet-európai „betagosításunk, létünk” után a 60-as évek végétől kezdett terjedni *Közép-Kelet-Európa* (olykor *Közép-Kelet-Európa*), majd *Délkelet-Európa* is. E „régiónkba” azonban már nem politikusok és nem is a zsurnaliszták „helyezték” át (be) hazánkat, hanem tudós (főleg történész) munkák emlegettek bennünket öreg kontinensünk eme nem igazán létező részein. Már pedig *Közép-Kelet-Európa* – mint ahogy azt Radó Sándor professzor írta jó három évtizede – nagyjából a Moszkvától keletre leterülő Volga-Káma-Oka folyók közötti „*őshaza*” tájékán, *Délkelet-Európa* pedig a *Balkánon* lenne. De ugyebár az *őshazából* – ha igaz – jó két és félezer éve eljöttünk, balkáni „illetékességünket” pedig vélhetően kevesen fogadnák, mert hogy *ma már könyvtári* az olyan irodalom, hangarchívum stb., amelyben Magyarország és szomszédsága az említett helytelen kifejezőmódok miatt nem a valós helyén, nem *Közép-Európában* van megemlítve.

Felmerülhet a kérdés: a közép-kelet-európai, illetőleg a német terminológia szolgai átvételéből „meghonosodott” dél-kelet-európai helymegjelölésünket használó történészek, közírók elgondolkodtak-e azon, hogy hazánkra, a Kárpát-medencében valünk együtt élő népekre nézve eme abszurd földrajzi helymegjelölés –

mint „nyelvi lelemény” – megfelelő lehet-e? A válasz egyértelműen nemleges, mert e nyakatekert szerkezetben földrajzi helymegjelölésünk nyelvtanilag is teljesen elhibázott. Vagyis, mint ahogy geográfiailag, ugyan úgy a *magyar nyelv szabályai szerint is Kelet-Közép-Európáról* beszélhetünk, de Magyarországról és szomszédságáról szólva Közép-Kelet vagy Középkelet-Európáról semmiképpen sem! Gondoljuk csak végig: a Közép-Kelet-Európa jelzős szerkezetben adott terület földrajzi helymegjelölése csakis Kelet-Európa *középső* részét jelentheti. Ha viszont kissé árnyaltabban, más dimenziókban (is) gondolkodunk, példának okáért az Elbától keletre elterülő országokat (a Szovjetunió hajdani európai tagköztársaságait is beleértve) a megkésett polgári átalakulás, vagy a már említett négy évtizedes közös, kijelölt utunk miatt mindenképpen *együtt, átfogó térmegjelöléssel* kívánjuk területileg megnevezni, akkor a *Közép- és Kelet-Európa* földrajzi helymegjelölés a helyes.

Szerencsére a geográfiát művelő, oktató szakemberek közül a múltban is csak kevesen és ritkán dőltek be a bennünket földrajzilag „áthelyező”, illetőleg kartográfiailag „átrajzoló” divatnak. Ha a politikai zsargonból olykor át is vettek – főleg gazdaságföldrajzok – olyan leegyszerűsítő, de végül is nem helytelen kifejezéseket, mint például a Kelet-Nyugat közötti gazdasági, pénzügyi kapcsolatok, vagy az *Észak-Dél* közötti regionális gazdasági színvonalbeli különbségek feszítő gondja, azt azért nem igen tették meg, hogy Európa regionális földrajzi tagolását ne a valóságos égtáji megoszlás szerint tárgyalták volna. Olyan badarság pedig végképp nem fordulhatott elő, hogy például Törökország, vagy Görögország – NATO tagsága miatt – Nyugat-Európába „tevődött volna át”.

2. Közép-Európa határai

Közép-Európa nemzeti történelmünk, nyelvi és kulturális identitásunk színtere, szűkebb-tágabb környezetünk, szomszédságunk

kulisszáinak hordozója. Törvényszerűen e régióban lehetnek jövőbeni gazdasági kapcsolataink elsőszámú partnerei is.

Közismert, hogy a földrajzi tájak, régiók határait nem csak objektív, ám gyakran szubjektív tényezők is alakítják, formálják. A *határ* így csak néha éles választóvonal, többször viszont bizonytalan vonalú, olykor „gyepű” jellegű. Közép-Európa esetében az *átmeneti jellemzők* oly mértékig szövevényesek, hogy a hová tartozás kérdése gyakran az elhalványuló, vagy ép az erősödő – országok közötti – érdekeltségekkel dönthető el. Sőt, olykor a *köz véleménye* is befolyásolhatja, igazíthatja a földrajzi tagozódást.

A Gondolat Kiadónál 1968-ban megjelent Európa című két kötetes, sokszerzős mű mindjárt azzal a gondolattal indít, hogy az *Atlanti-óceántól az Ural-hegységig* terjeszkedő rendkívül változatos földtörténeti múlttal, sokszínű geomorfológiai, éghajlati, talaj- és növényföldrajzi adottságokkal rendelkező földrészünk nem vezethető igazán kontinensnek. Már Alexander von *Humboldt* is *Ázsia hatalmas nyugati félszigetének* értelmezte *Európát*. Főleg azért, mert annak keleti határa kitalált, mesterséges: a 600–1000 m magasságú, É–D-i csapású Ural-hegységen innen és túl, még inkább az attól délre eső Mogudzsár-fennsík, illetve az Emba folyó Káspi-tenger torkolatáig terjedő vonal tájékától keletre vagy nyugatra voltaképpen semmi sem változik. Vagyis Eurázsia két legnagyobb síkvidéke, a *Kelet-európai-síkság*, illetőleg az *Ob alföldje* – az Ural két oldalán – *természetföldrajzi tényezőkben nem mutat nagyobb arányú változást*. Ugyanez a helyzet Közép-Európa keleti határainál, mert a *német-lengyel*-, illetve a *kelet-európai-síkságot* elválasztó Bug folyó vonala – meghosszabbítva a Nyeman (Neumas) északi folyásirányával egészen Rigáig – ugyancsak *nélkülözi a tényleges választó vonalra utaló természetföldrajzi jegyeket*. (Lásd: *Közép-Európa földrajzi vázlat*a ábrát.) A „határ” közepe tájékán a Volchiniai- és a Podoliai-hátság is tipikusan *átmeneti zóna*. Az előbbiekhöz képest az *Észak-keleti*, illetve a *Keleti-Kárpátok*

szemmel láthatóan éles – bár a hézagokon jól átjárható – *határ* Kelet- és Közép-Európa között.

Kelet- és Közép-Európa határmezsgyéje – különösen Lvov–Riga vonalán – természetföldrajzi szempontból bizonytalan. A határvonal pontosításában, erősítésében a közös sors és annak társadalmi, kulturális lenyomatai, olykor pedig még *tudati megnyilvánulások* is segítenek. A természetföldrajzi „áلكontinens” Európa fogalma közismerten a nagyszerű hellén, római és bizánci kultúra talaján, s az emberi civilizáció kivételesen gyors fejlődésének eredményeként kitörölhetetlenül *egységes földrészként* vésődött az itt élő népek és az emberiség tudatába. Ugyanúgy tényként fogadható el Közép-Európa *történelmi, művelődésbeli folytonossága*. Azzal együtt, hogy a kontinensrész keleti felének *etnikai sokszínűsége* élesen elüt a nyugati oldal (német) egynyelvűségétől. Vagyis valójában ott ér véget Közép-Európa és kezdődik el Kelet-Európa, ahol – ha kezdetben keverten is (például a mai Nyugat-Ukrajnában, a Baltikumban) – a katolikus, a protestáns vallást és kultúrát a latin írásbeliséget a pravoszláv vallás, a bizánci kultúra (ciril írásbeliség) váltja fel. Ez erősíti Lengyelország egészének, illetve a Lvov környéki katolikus, vagyis a görögkatolikus Nyugat-Ukrajnának Közép-Európához való tartozását, s a Kárpátok hegygerincén belül az Ukrajnához tartozó Kárpátalja és a Romániához tartozó Erdély, Párcium, Bánság idetartozását.

A természetföldrajzi határ megvonása *délen* könnyebbnek tűnik, mert Közép-Európát Dél-Európától földrészünk két legmagasabb hegyvonulata *Keleti-Alpok és a Déli-Kárpátok* vonala, s köztük a Pannon-medencét a Balkán hegységeitől elválasztó Száva folyó választja el. Csakhogy a *pontosan hol* kérdése itt sem kevésbé érdektelen, mint keleten. A határvonal, a *határmezsgye* meghúzásában legerősebb kapaszkodót a növényföldrajz ad. Vagyis ott végződik Közép-Európa és kezdődik az Appennin- és Balkán félszigetet magába foglaló Dél-Európa (ide tartozik még a Pireneusi-

félsziget), ahol a közép-európai (hegységi) bükkösök zónáját az atlantikus szubmediterrán erdők (Pó-síksága), a szubalpin lomb- és fenyőerdők (Bosznia), illetőleg a délkelet-európai tölgyesek (Szerbia, Déli-Kárpátok előtere) váltják fel. Még egyszerűbben: Közép-Európából akkor jutunk át Dél-Európába, ha a lombhullató csonthéjas-, almás- és egyéb gyümölcsös kerteket az örökzöld olajfa ligetek váltják fel (például Isztriában).

Közép-Európa nyugati határát a Rajna képezi, mégpedig úgy, hogy a folyó nyugati irányú alsó szakaszát leszámítjuk. Ettől kezdve – nagyjából Münster térségétől – az Ems folyó vonala tekinthető határnak egészen az Északi-tengerbe való torkolásig.

Dél- és Nyugat-Európa határvonala esetében a nyelvi, a vallási és a kulturális tényezők ugyancsak segítenek. A német geográfia hajdanán azt hirdette (egyések még ma is), hogy Közép-Európa az a földrész, ahol *németek (is) laknak*, ahol a középkori várakat, városokat a németek emelték, illetve alapították. Számunkra e nem túl szimpatikus meghatározásnak persze van valóságmagva, mert a középkori Német-Római Birodalom – mindig bizonytalan – határaitól keletre a németek városalapítása, a bányászat kibontakoztatása a német nyelv és kultúra primér hatása kétségtelenül mindig is megnyilvánult Közép-Európa keleti felén. Vagyis nemcsak a Magyar Szent Korona országaiban, de ugyanúgy Cseh- és Lengyelországban, a Baltikumban, illetőleg az osztrák Császársághoz tartozó, délszláv népességet is magábafooglaló tartományokban (Karintia, Stájerország, Isztria), s a XVIII. sz.-ban hozzácsatolt Bukovina városáiban.

Közép-Európa nyugati határát a német nyelv földrajzi elterjedése erősíti. Ez különösen vonatkozik Svájcra, vagyis Svájc nyugati, franciául beszélő, illetve déli olaszul, rétó-románul beszélő kantonjai Nyugat-, illetve Dél-Európához tartoznak, a németül beszélő észak-keleti kétharmad rész pedig Közép-Európához.

A szétesett Jugoszlávia utódállamai közül Szlovénia egésze, Horvátország nagyobbik része (Dalmáciát leszámítva) és Szerbia vajdasági tartománya tartozik Közép-Európába. Ez utóbbi Kárpát-medencén belüli terület vallásilag kevert, éppen úgy, mint Erdélyben.

Mintahogy Európa északi határa a Jeges-tengerrel (és beltengereivel) jól differenciálható, ugyanúgy Közép-Európa *északi határa* is a Balti-tenger és az Északi-tenger déli partmenti sávjával – köztük a Kieli-csatornával – egészen a Rigai-öbölig. A Jütland-félszigeten a határvonalat a német-dán nyelvhatár adja.

3. Részegységek

Ha Európa 70° földrajzi hosszúságot átfogó térképére csak egy pillantást is vetünk, azonnal kiderül, hogy a 20 fokos délkörrel jellemezhető *magyar haza* Közép-Európában helyezkedik el. Mégpedig annak délkeleti tartományába esik; nem a szélén és nem is messze a teljes terület „súlyozott” középpontjától. A múlt század második felében meg is jelölték Közép-Európa *mértani középpontját*, mint ahogy nem is régen – és talán indokolatlanul – Pusttavacson mai hazánkét. Ez a pont közel van tőlünk, csak néhány órányira a Szlovákiát Csehországtól elválasztó Morva folyó mentén.

Az előbbieket utalnak arra, hogy különböző földrajzi, történelmi, kulturális dimenziókban gondolkodva, vagy pedig aktuál-politikai szerveződések figyelembe véve *igen is lehet* Közép-Európát további részegységekre tagolni. A sokat emlegetett *Kelet-Közép-Európa* a geográfusnak elsősorban azt jelenti, hogy a földrajzi Közép-Európának eme keleti felén a mérsékelt kontinentális éghajlat miatt kissé más a természetes növénytakaró (a mi Nagyalföldünkön például erdős-sztyep), s amelynek ezáltal talajminősége (humuszban gazdag fekete- és barna földek, vályog-, glei-, tőzeg- és podzoltalajok, rendzinák) és azokon a mezőgazdasági kultúra is némileg eltér a térség *nyugati felének* csapadékosabb részein uralkodó növényzettől, illetve vetésszerkezetétől. A természeti tényezőknél maradva Közép-Európát „tisztán” éghajlati tartományok szerint is tagolhatjuk: az Európán belüli *átmeneti klímaterület* egy északi és egy déli régióra oszlik, s köztük az Alpok-Kárpátok zónájára kiterjedően a közép-európai *hegyvidéki éghajlat* uralkodik. Természetesen *vízgyűjtő területek* szerint is jól tagolható Közép-Európa: az Északi-tengerhez tartozik a Rajna és az Elba vízrendszere, a Keleti- (Balti-) tenger fogadja be az Odera és a Visztula összegyűjtött vizét, s a legnagyobb vízgyűjtő területi Duna a Fekete-tenger nyugati medencéjébe torkollik.

4. Sorsközösség-orientációk

A regionális térgységek között számunkra igazán fontos téregység a *Kárpát- vagy Duna-medence*. Az utóbbi évtizedekben eme kissé elfelejtett „makrorégiót” Illyés Gyula *szelet kenyérhez* hasonlította. S mint ahogy a szépen megkelt, lyukacsos kenyeret is héj veszi körül, ugyanúgy *mozaikos* a Kárpát-medence nyelvi, nemzetiségi, vallási és kulturális képe. *Sokszínű sorsközösségben* élnek itt évszázadok óta, sőt évezrede a medence közepén főleg magyarok, a „széleken” nagyobb részt szlovákok, ruszinok, máramarosi, erdélyi, bánsági románok, vajdasági szerbek, Dráva-Száva közti horvátok, Mura-közi szlovének és sokféle németek stb. A medencén belüli *szerves* történelmi, kulturális kontinuitást a Kárpátok vonalától északra eső térségek ugyancsak sorsközösséget jelző momentumai kísérik. Vagyis a nemzet(iség)i, a nyelvi sokféleség a kultúra tarkasága Közép-Kelet-Európa *egészének* is jellemzője, mint ahogy a megkésett polgári átalakulás az itteni országok négy évtizedes szocialista társadalmi rendszere is megkülönböztette e régiót a kontinensrész nyugati oldalától. Voltaképpen Közép-Európa földrajzi *igazsága* akkor bontakozódik ki igazán, ha a régió egészében a tartalmi elemek sokaságát látjuk és valós – szükség esetén kreált – *részegységeit* az elemek variációiból építjük fel.

A 90-es évek elején a korábbi kelet- és közép-európai regionális gazdasági együttműködési és védelmi rendszer szétesését követő vákuum-helyzetben törvényszerű volt – a nyugati kapcsolatépítések mellett – az itteni országok földrajzi szomszédságra épülő, magától értetődő politikai, gazdasági együttműködési lehetőségek (Pentagonale, majd Hexagonale, Visegrádi-csoport, Kárpát-Tisza együttműködés stb.) keresése. Mindezen kezdeményezések működőképessége, életben maradása nagymértékben függ attól, hogy adott régió tartalmi jegyeiből eredően a *földrajzi, környezeti potenciálokat* milyen mértékben sikerül dinamizálni, illetve az együttműködésbeli érdekeltséget közelíteni. Ezekhez mindennemű elem-

zés, de kiváltképp a *földrajzi kutatás* szolgálhat(na) primer használható információkat.

5. Közép-Európa – erkölcsi ügy is

Az, hogy Közép-Európa földrajzi határait figyelmen kívül hagyják és bennünket – *a történelmi és a mai Magyarországot* – azon belül ide-oda, a legtöbb esetben pedig a határon kívülre tologatnak, az korántsem bagatell kérdés a földrajztudomány számára. Azt is mondhatjuk, *tudományközi erkölcsi ügy* is, mert a fogalom *elsősorban és döntően földrajzi kategória*, azt pedig illik tiszteletben tartania minden *térben is gondolkodó* tudománynak és a publicisztikának. Mint ahogy a földrajztudomány és minden földrajztudomány művelője – ellentétben a múlttal – ma már a geológiai, geomorfológiai képződmények időrendi azonosítására sem használja a történelemtudomány *középkor, újkor, legújabbkor* nevezéktani időkategóriát sem. Más idődimenziójú nevezéktanulókhoz ma már *másod-, harmad- és negyedidőszakot* írnak és mondanak.

Közép-Európa földrajzi igazságáért föllépni, érte harcolni – helymegjelölése körüli szűnni nem akaró zűr-zavar miatt – úgy tűnik *permanens feladat*. Éppen ezért minden alkalmat – e konferenciát is – meg kell ragadni arra, hogy a helyzet javuljon, megváltozzék. Ehhez szövetségeseket is kell keresni, s felszólalni minden adandó alkalommal a *földrajzi térkategóriák elfogadtatásáért*. Olyan világot, olyan időket élünk, amelynek *Európa*, s benne *Közép-Európa* – a maga határaival és határtalanságaival – mindegyre fontosabb. És fontossága csak növekszik, mert *átmeneti, köztes jellege* alkalmassá teszi a Kelet-Nyugat közötti közvetítő szerep betöltésére. Közép-Európán belül *hazánk helye és szerepe* jórészt ugyancsak a közvetítés, azaz lehetünk, *legyünk is a komország* – a progresszív eszmék és értékek közvetítésében!